

Az idő rostál, nem a kritikus

Tűnődések a kánonról

I.

A kánonkérdés mintegy két évtizede, Szegedy-Maszák Mihály révén került az elméletektől hagyományosan idegenkedő irodalmi gondolkodás témái közé. Természetesen gyakorlati szempontok okán. Ezek – igaz, elméleti háttér nélkül – már évtizedek óta befolyásolták az irodalom és befogadása alakulását. Szegedy-Maszák leszögezte: a „kánon létjogosultsága vagy érvénytelensége különösen fontos kérdés az oktatás szempontjából, e vita elválaszthatatlan az irodalom, sőt a művészetek taníthatóságától. Az ajánlott olvasmányok jegyzéke, a tananyag az irodalom intézményeitől függ, és közeli rokonságban van a többi művészetek kánonjaival, a múzeumok és a művészettörténetek válogatásával, a műtárgyak kelendőségével, megbecsültségével, sőt eladási árával, illetve a hangversenyek műsorával, a zenei alkotások kinyomtatásával és előadásának gyakoriságával.”¹

Vagyis akármilyen gazdag is a kánonelméleti szakirodalom, a mindennapokban a kánon nem művészeti vagy esztétikai, hanem – ne kerteljünk – hatalmi, irodalom- és üzletpolitikai szempontokból fontos, esetenként döntő jelentőségű tényező. A kánonkérdés de facto pénzkérdés.

A magam részéről ez az egyik fő oka annak, hogy igyekszem elkerülni a kánon(ok) elméleti megközelítését. A másik ok személyes, ez az idegenkedésnél tudatosabb távolságtartás a túlzott elméletiességtől, amit leginkább Goethével tudok igazolni, aki szerint „fakó minden teória, / s a lét aranyló fája zöld” (fordította Jékely Zoltán).

Vonzóbb számomra a történeti közelítés: ebben könyvebb megtalálni azoknak az ideológiai és anyagi szempontoknak a helyét, amelyeknek kiemelkedő helyük van a kérdéskörben. Ám az igazi (történeti!) kánon mégsem tőlük függ. A hatalmi centrumok szerepe döntő lehet a kánon napi kérdésében, de nem az övék az utolsó szó.

Ezt az elképzelésemet annak a korszaknak az emléke befolyásolja, amelyben az akkor még nem így nevezett (ezt a kitélt még meg fogom ismételni néhányszor) kánonról döntő műhelyeket az állampárt működtette és ellenőrizte, így azok – esetenként a műhelymunkában részt

vevő szakemberek álláspontjával ellentétesen – végül a hatalom által meghatározott értékek jegyében ideológiai természetű, de hatalmi jelentőségű döntéseket hoztak.

Nem mentségükre, de szögezzük le: a hatalom nemcsak a kommunista rendszerben befolyásolta a kánon alakulását, hanem korábban is. Mert ilyen a dolgok természete. Ahogyan mondani szokták: aki a zenészt fizeti, az mondja meg a nótát. (Annak taglalásába nem most kell belemenni, hogy egy bizonyos hatalom mennyire legitim, és ennek megfelelően mennyire tekinthetők törekvései legitimnek...)

II.

Amikor a kánonképzést még a kritika feladatának tartották, Gyulai Pál egy teljes pártatlanságot követelő szerzővel vitatkozva megvédte az irodalmi pártosodást: „A pártosság valóban nem óhajtható dolog, de van ennél valami rosszabb is, s ez a pártok hiánya.”² És ha a kritika mint a jelenének mértékét kereső ágazat természetes része a (nem pártállami értelemben vett) „pártosság” jegyében kialakuló vita, akkor ugyanezt kell gondolnunk a nagyobb távlatokban gondolkodó kánonképzésről is: létezésétől elválaszthatatlan, hogy vitatkozzanak róla. Legalábbis elviekben – de tudjuk, hogy a gyakorlatban ez az elvszerűség ritkán érvényesül. Ami abból következik, hogy az elvi, ízlésbeli, esztétikai szempontok alapján formálódott kánonok vitájából a művészet műveléséhez szükséges erőforrások megszerzéséért folyó verseny, sőt harc lesz. (Ez természetesen a jelen idejű vagy ahhoz közeli értékekkel kapcsolatos kánonra igaz – de a továbbiakban nem fogom ezt minden alkalommal külön megjegyezni.)

Így aztán kialakul egy olyan, kettős kánonrendszer, amelynek egyik oldalát szellemi tényezők, a másikat gyakorlati (hatalmi, anyagi, politikai) erőviszonyok határozzák meg.

A kettős kánon, amiről majd még esik szó, a XX. század elején kezdett formálódni, a két háború közti korszakban már kész tényként beszélhetünk róla. A hivatalos erősort az Akadémia, a különböző konzervatív irodalmi

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Irodalmi kánonok*. Debrecen, Csokonai, 1998, 7.

² GYULAI Pál: *Néhány szó a kritikáról* = Uő: *Munkái I–IV*. Bp., Franklin, [1928], III., 71.

társaságok és a hatalmi körökhöz közeli szalonok, szerkesztőségek határozták meg. Így ezek a körök a maguk közegeiből jelöltek Nobel-díjra műveket és alkotókat, például Herczeg Ferentől *Az élet kapuját*, amely e nem tehetéstelen alkotó életművében belül sem tartozik a legsikerültebb művei közé, és Tormay Cécile-től *A régi házat*, amely sokkal jobb regény volt, de ugyancsak nem sorolnám a magyar irodalom csúcsteljesítményei közé.

Mert eközben volt nekünk Móricz Zsigmondunk, Móra Ferencünk, Kosztolányink, Krúdy Gyulánk – hogy csak írókat emlegessek. A kortárs irodalmi élet mértékadó kritikusai előbbre sorolták őket a hivatalos kánon favoritjaival szemben. Ma már jól látható, hogy az irodalom kánonja bizonyult maradandónak.

III.

Jelenünket azonban már a pártállami korszak, ha úgy tetszik, a kommunista önkényuralom irodalom-, benne kánonpolitikája sokkal erősebben befolyásolta. Ennek természetéről sem itt kell beszélnünk, pedig egyáltalán nem érdektelen, hogy miként lett egy valahai messianisztikus elképzelésre épülő küldetéstudatból hatalomcentrikus diktatúra. Attól azonban nem tekinthetünk el, hogy a korszak művészetelméleti törekvéseinek egyetlen, átfogó témája volt: a „szocialista realizmus”, számlálhatatlan konferencia, ülészak, intézményes kutatási program tárgya és legfőbb hivatkozási alapja. Nem hiszem, hogy volt a világon valaha nagyobb szalmakazal, amit ennél alaposabban kicsépeltek. Ez a sajátos tézisrendszer természetesen kitermelte a maga kánonját, ami ugyan mindenütt jelen volt, de senki sem vette komolyan.

Aztán eljött a rendszer- és a paradigmaváltás kora, hiányzó elméletek felfedezésével, esetenként neofita buzgósággal átvett, jól-rosszul megértett, de annál gyakrabban hivatkozott tételeivel, vendégszöveg-vadászatokkal és a posztmodern mibenlétének taglalásával. Ebben a hirtelen támadt gondolati hullámverésben mindig volt min szörfölni az erre vágyóknak. És ha sikerült hosszabb ideig fennmaradniuk valamelyik hullám hátán, meg voltak győződve arról, hogy új eszközeikkel végre minden korábban megoldatlan vagy akár megoldott kérdésre választ adtak, vagy új, a korábbinál jobb megoldást találtak.

A kánonkérdés ebbe a közegbe érkezett. Elméleti kérdésnek tűnt, de természeténél fogva súlyos gyakorlati döntések előkészítésével kapcsolódott össze: a politikai-társadalmi változások nyomán az irodalom világában teljes volt az egyetértés arról, hogy a pártállami kánon le kell váltani. Abban viszont már nem, hogy mire, hogy milyen legyen az új kánon, amellyel kapcsolatosan rövidesen valószínű szellemi polgárháború kezdődött. És, mivel a szellem embereinek nem sikerült megegyezni az oktatás,

a mecénatúra számára igazodási pontot jelentő kánonról, a végső szó kimondása a hatalomra maradt. Vagyis a lehető legrosszabb eshetőség következett be. Ennek következményeként az alkotók, minden egyéb szempont dacára valamennyire megőrzött értékcentrikus gondolkodása nemcsak háttérbe szorult, hanem elvesztette presztízsét is, némely esetben egyenesen kompromittálódott.

Sokszor úgy tűnt: az íróknak fontosabb az irodalomnál politikai álláspontjuk, és ha mégis visszatértek műveikhez, fél szemmel akkor is különféle hatalmi központokra sandítottak. Ezek nemcsak politikai, hanem gazdasági, elméleti, ízlésformáló, kereskedelmi stb. centrumok is lehetnek. De alighanem mindegy, hogy éppen melyikre figyeltek: ha a művekbe foglalt élet aranyló fája kiszárad, akkor a műalkotás éppoly fakó lesz, mint az elvárásokat megfogalmazó teória.

IV.

Mindeközben rendre bebizonyosodott, hogy a kánon ügye nem irodalmi, hanem irodalompolitikai kérdés, s hogy ez nemcsak a politikai hatalom irodalommal kapcsolatos gyakorlatát jelenti, hanem azt is, hogy az irodalom a saját körében végig nem vitt belső harcait a politikai küzdelem harcai között vívta tovább.

E harcok tétje az irodalom köztársaságának diktatórikus állammá alakítása abban a szellemben, hogy demokrácia az, ha én gyakorlom a diktatúrát, diktatúra az, ha te gyakorlod a demokráciát. A dolgok ilyen alakulásával édes mindegy, hogy az irodalom hatalmi centruma egy pártközpontban, egy minisztériumban, egy kutatóintézetben, egy szerkesztőségben vagy egy kávéházban található.

Ami a kánonkérdést illeti: világosan látható, hogy a kettős kánonrendszer kialakulása nem elméleti kérdés. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nem hatalmi természetű kánon sem egynemű. Többféle ízlés, értékrend, világvélemény stb. tagol és határoz meg párhuzamosan létező, egymással versengő kánonokat. Gyakorlati okai vannak, hogy ezek megfogalmazói hatalommal rendelkező szövetségeket keresnek, így fair playről nem lehet szó. De a versenyző kánonoknak így is vannak közös pontjaik, találkoznak és találkoznak is egymással – főként persze régebbi korokat illetően.

Hadd utaljak néhány, XIX. századi példára. A korszak költészetét illetően senki nem vitatja Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany elsőbbségét. Kölcsey elismertségét kevés, korszakos jelentőségű verse és esztétikai politikai életműve biztosítja. Kazinczy sem szépírói teljesítményével alkotott maradandót, a sokáig kihagyhatatlannak tartott Virág Benedeket, Czuczor Gergelyt, a Kisfaludya-kat jobbára már csak a szakma jegyzi, Tompa Mihály balserencséje, hogy fényét elhomályosítja Petőfi és Arany.

Bajza József, Gyulai Pál és mások egy-két verse befér a legjobbak mellé, de költői életművük már kiesik az élmezőnyből, ahogyan a valaha Arany János mellé emelt Garay János jelentősége mellett sem kardoskodik senki – és most a középmezőny megannyi jeles és kevésbé jeles alkotójáról még nem is esett szó.

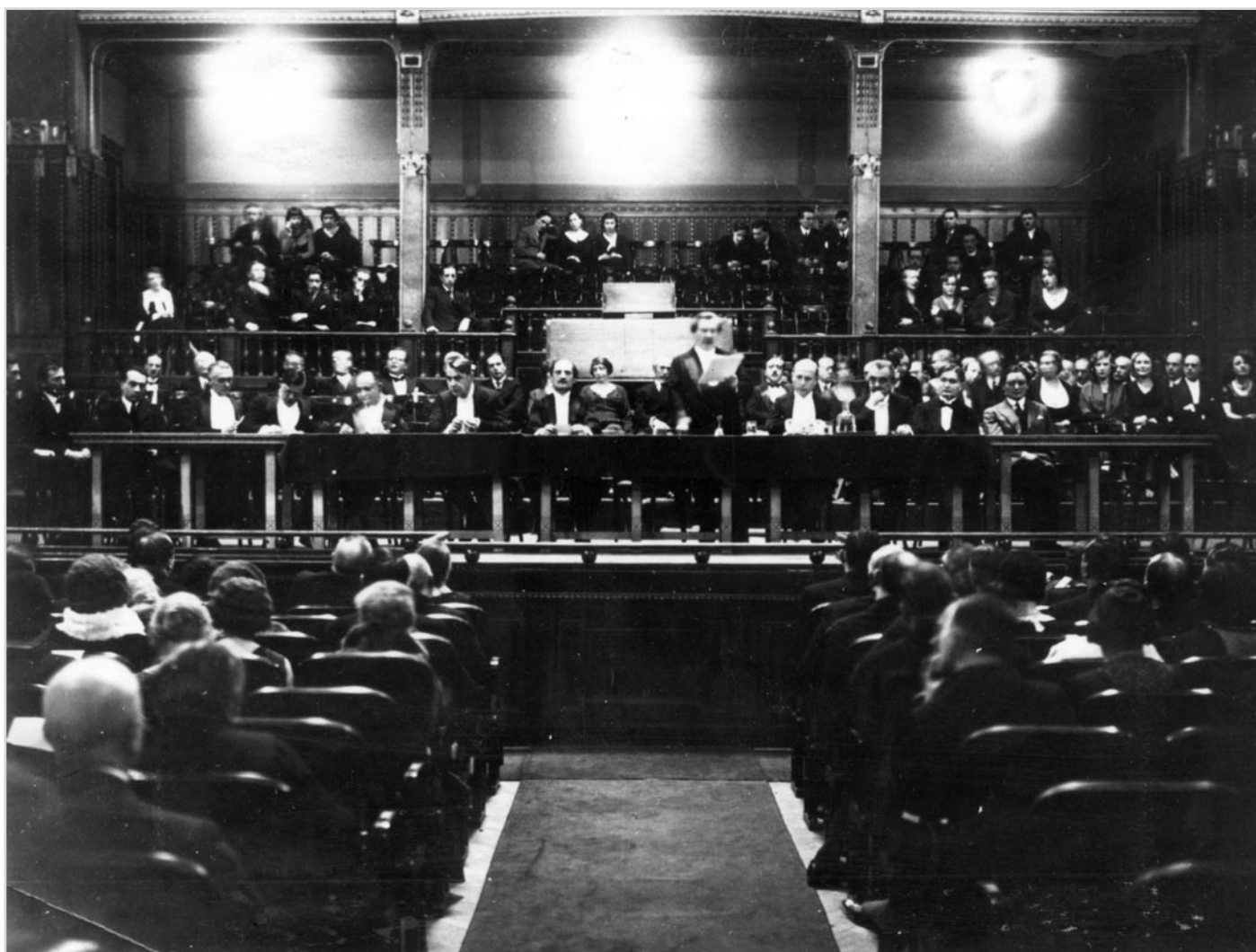
Ezt a kánont a közmegegyezés (mai alkotók, olvasók, szakemberek) lényegében elfogadta. Éppen ezért méltatlan, hogy a kánon formálásában és megerősítésében kitüntetett szerepet betöltő egyik legutóbbi kézikönyvben jóvátehetetlen mulasztások tapasztalhatók. Azt csak a szakma tudja, hogy esetenként nem elvi megfontolások okán, hanem mert az adott alkotóról vállalt tanulmányát szerzője nem készítette el még a sokszorososan módosított határidőre sem. Ami botrányosabb, mint egy esetleges, a hagyománnyal, illetve a szakmai konszenzussal szembe forduló tudatos kifejejtés. Összességében azonban kétségtelen, hogy ebben a mezőnyben és ebben a távolságban egyetlen kánon van, és azt a közmegegyezés elfogadta.

A viták akkor válnak élessé, amikor a jelenhez közelítünk.

A XX. század első és legnagyobb, sok vonatkozásában máig tartó irodalmi belháborúja közüggé vált: az Ady jelentkezésével és a *Nyugat* indulásával kibontakozott irodalmi modernizáció nemcsak paradigma-, hanem kánonvitát is kiváltott.

Ennek kiobbanásakor született meg Mikszáth Kálmánnak az az írása, amelyet minden hasonló vita résztvevőivel elolvastatnék. A *Nyugat* nevében annak idején Ignotus nem volt hálás Mikszáth apáskodó jóindulatáért, pedig a *Hadi készülődések* című karc (a címbe csempészve észrevehetünk egy finom utalást Adyra) olyan elvi álláspontot fogalmazott meg, amely minden hasonló vitát konstruktív mederbe terelhet. Mikszáth azzal kezdi, hogy ismerteti a vádak, amelyek az új törekvéseket abból a körből érték, és ő is egyik reprezentánsa volt: „mindent le akarnak rombolni”, „Aranyt a sutba akarják dobni. Petőfi csak volt, de nem lesz. Jókait átadják az egereknek”, „Mindent fel akarnak fordítani” – sorolja.

A *Nyugat* folyóirat 25 éves fennállásának megünneplése, Zeneakadémia, Nagyterem, 1933
© Fortepan, adományozó: Németh László Társaság

És mit mond erre ő? Azt, hogy aki építeni akar, annak rombolni kell, és hogy a régi nagyokat nem kell félteni: „A gyertya kiszorította a mécses, a gyertyát a gáz, a gázt a villany, de a napgolyó még mindig tartja magát, pedig ő a legkevésbé modern világítóeszköz közöttük”, és hangot ad azon tapasztalatának, hogy ugyan sokszor hallotta, hogy a gyerekek felfordítják a házat, de még egy felfordult házat sem látott. Végül hozzátézi: „mindenki csak olyasmit fordíthat fel, ami gyengébb nálánál”.³

Ez, akárhogy is olvassuk, az új irodalom iránti szimpátia igazán mikszáthias megfogalmazása. Aminek lényege, hogy „új talentumok kétségkívül legázolhatnak régi formákat, s újakat hoznak be, de új formák nem gázolhatnak le régi talentumokat”.⁴ Vagyis a nagy művek mindig aktuálisak maradnak – amit egy egészen más gondolatmenet keretében Gadamer így fogalmaz meg: „Miként az éppen megélt nap, a klasszikus művek is saját jelenünkhöz tartoznak.”⁵

Kár, hogy Mikszáth bölcsessége többnyire folytatás nélkül maradt: a XX. század elején kialakult törésvonal máig ér.

A szokványos irodalomtörténeti fejtegetésekben az Ady-kor kezdetének viharait a magyar elmaradottság kifejeződésének illik tekinteni. Ami csak annyiban igaz, hogy erre az ízlés-, paradigma-, és kánonszakadásra valóban évtizedekkel később került sor, mint a mérvadóan tekintett francia kultúrában a Baudelaire és társai fellépését követő meghasonlásra. De alighanem az a fontos, ami történt, és nem az, hogy mikor.

A *Nyugat* indulására emlékező, a maga idején példátlan ütközéseket, sőt gyűlölködést hozó irodalmi háborúban számos sebet kapó Füst Milán erre az időszakra emlékezve így töpreng: „Vajon a francia irodalom és festészet, valamint a zene világának meghasadásában kell-e ennek a jelenségnek eredetét keresni? Ezt nem tudom, de nem is hiszem. Annyi azonban kétségtelen, hogy amint Franciaországban kettévált a művészet hivatalos és elismert, s ezzel szemben álló, el nem ismert művészetre, ugyanígy történt később minálunk. Ott is, itt is acsarkodás és gyűlölködés fogadta az új generáció művészetét, mégpedig úgy a politikusok, mint a pozíciójukat féltő epigon-költők részéről.”⁶

Ebben az összefüggésben is fölöttébb tanulságos a „kettészakadt magyar irodalom” ügyében az Akadémia és a Kisfaludy Társaság akkori elnöke, Berzeviczy Albert és Babits Mihály közti 1927-es vita. Mindkettejük mellett

számosan megszólaltak, a vita egyúttal a bő másfél évtizede napirenden lévő Ady-kérdés ismételt napirendre tűzését jelentette (ilyenformán különleges szerepe volt Kosztolányi rövidesen elkészült Ady-ellenes kirohanásának előtörténetében).

Arról lehet éppen vitázni, hogy Ady, ahogyan a tankönyvek írták, valóban a költői szimbolizmus képviselője volt-e, de arról nem, hogy ebben az összefüggésben belőle lett szimbólum. Annak a kibékíthetetlen ellentétnek a jelképe lett, amely a hivatalosnak (vagyis a hatalmi elit körét jellemzőnek) tekinthető kiüresedett népiességet magával a magyar költészettel azonosító ízlésvilágú, és magát a nemzettel kizárólagos joggal azonosítani akaró politikai tömb és a modernizáció (benne a nemzeti, abban az irodalmi modernizáció) változatai között éleződött ki.

A Berzeviczyvel folytatott vitában Babits a *Nyugat*nak az irodalmi kánon alakításában betölteni kívánt szerepéről is írt. Azt hangsúlyozta, hogy a *Nyugat* első generációja „az akkori *tegnap* – a 90-es évek – elfakult lanyhaságából régebbi magyar múltak frissebb forrásaihoz áhítoztunk vissza: Ady a kurucokhoz, Csokonaihoz; mások Vörösmarty vagy Berzsenyi felé.”⁷ Ez azt jelenti: nemcsak a kiüresedett epigonizmussal fordult szembe egy generáció, hanem egy korszak irodalomértelmezésével is. Ráadásul nem egyszerűen a kánonba foglalt névsort támadta, hanem azt a gondolkodást, amelyben a hagyomány éppúgy kiüresedett, mint magának az irodalomnak az aktuális folyamatai.

Az új generáció viszont nem érte be azzal, hogy a maga művészetét teremtve hozzon újat, gyökereit is megkereste a hagyományban, a létező kánon elbirtoklásával, értékei újraértelmezésével is legitimálta magát. Ezért kezdtek a hagyományokhoz való viszony modernizációjába, és fedezték fel a muzeális értékkel unalmasított klasszikusok modernitását. Ez persze kevésbé volt látványos, mint az új versek és az *Új versek*. Az uralkodó irodalmi akadémizmus követőinek érdekeit azonban durván sértette, mert a kánon nemcsak a hagyomány sajátosan szerkesztett rendje, hanem annak értelmezési kódja is. Ez pedig adott esetben legalább olyan fontos, mint a kánonba foglalt alkotók, művek listája.

Ami lehetővé teszi, hogy úgy lehessen lecserélni egy kánont, hogy kívülről változatlanul látszik, mert a névsor marad. Azért fontos erre figyelni, mert néhány rövid évtized leforgása során erre több példát is láthattunk. Először tehát az 1900-as évek elején, majd az 50-es években,

Ady Endre
síremléke,
Fiumei úti
Nemzeti
Sírkert,
alkotó:
Csorba Géza
(1892–1974)
szobrászművész,
1951
© Fortepan,
adományozó:
Merza József

³ MIKSZÁTH Kálmán: *Hadi készülődések = Uő: Tárcák, karcolatok 1869–1910*. Bp., Magyar Helikon, 1970, 452.

⁴ Uo., 453.

⁵ GADAMER, Hans-Georg: *A szép aktualitása*. Szerk. BACSÓ Béla, ford. BONYHAI Gábor et al., Bp., T-Twins, 1994, 198.

⁶ FÜST Milán: *A Nyugat születése = Uő: Emlékezések és tanulmányok*. Bp., Magvető, 1986, 21.

⁷ BABITS Mihály: *A kettészakadt irodalom. Válasz Berzeviczy Albertnek = Uő: Esszék, tanulmányok I–II*. Szerk. BELIA György, Bp. 1978, Szépirodalmi, 1978, II., 172.

amikor a kommunista állam alakította ki a maga kánon- és általános emlékezetpolitikáját (erről még esik majd szó).

V.

Nyilvánvalónak tartom, de örülnék, ha egyszer valaki részletesen is megvizsgálná, hogy a romantika korának nagy művészi funkcióváltása, a művészet társadalmi szerepének megváltozása, a művészeteknek a XVIII. század végéig valamennyire megőrzött szakrális természetétől

való elszakadás termelte-e ki magát a kánonkérdést. Mert ebben a korban, vagyis a XIX. század második felében nem csak a művészet, a művész társadalmi megítélése és helyzete is megváltozott.

Nálunk az első igazán látványos példája ennek a változásnak Arany Jánosnak a Szent István-rend lovagkeresztjével való kitüntetése, amely a maga módján hozzátartozott a kiegyezéshez. Ugyanolyan üzenete volt, mint a halálra ítélt és in effigie ki is végzett Andrássy Gyula kormányfői megbízatásának: legitímálta az új államszerződést, a ma-

Kocsis András
szobrászművész
műtermében
Mikszáth Kálmán
szobrán dolgozik,
Batthyány utca,
1960
© Fortepan,
adományozó:
Zsivkov Anita –
Koos Árpád

gyar szellemi elit és az uralkodó közti megbékélést jellemezte. Ezért győzködte Arany Jánost oly nekikeseredetten Deák Ferenc és Eötvös József, hogy fogadja el a kitüntetést. Ő állhatatosan tiltakozott: „szíveskedjenek oda hatni, hogy e szándék [a kitüntetés] vonassék vissza”,⁸ és a *Csillag-hulláskor* cím alá sorolt szösszenetek is jelzik ellenállását: „Járnak hozzám méltóságok, / Kötik rám a méltóságot: / 'Megbocsásson méltóságok, / Nem érzek rá méltóságot' – írja, a másik szösszenet salonképes formában így szól: „Hasfájásban szenvedek, / Érdemrendet küldenek; / Hej, ha egy jót alhatnám / Száz ily rendért nem adnám.” Az eredeti formában az „alhatnám” helyett egy hasfájással szorosabb kapcsolatban álló kifejezés szerepelt.

Arany idejében az irodalmi kánon fogalma még nem volt használatos, de ahogyan az lenni szokott, az e kifejezéssel jelölt tartalom létezett. Arany is érzékelte ezt, és ezért nem akarta elfogadni, hogy az állami hatalom által készülő kánon élére emelve csökkenjen irodalmi mozgásteret. Tudta, hogy egy ilyen pozíció nemcsak elismerést, hanem kisajátítást is jelent.

Ami másként érint egy zsenit vagy egy zseniális életművet, mint a kisebb tehetségeket és másodlagosnak mondható életműveket. A zsenik bármely helyzetben, minden művészi vagy politikai paradigmában zsenik. A többiek nem feltétlenül. Az ő mozgásterüket növeli esetleges kitüntetett helyzetük.

Vannak olyan kitüntetettek, akik a kitüntetést legitimálják, és vannak, akiket a kitüntetésük.

Ezért célszerű értékén kezelni a napi kánont, első közelítésben inkább speciális protokoll-listának tekinteni, mint értékmérőnek. A valahai századelő sajátos kánonvitája a hatalmi helyzetben lévő kánonformálók és a kánont az irodalom belső fejlődése jegyében formálók közt robbant ki. Kérdés, hogy ezt meddig és mennyire tekintjük az irodalom szempontjából érvényesnek, mert a kánon nem feltétlenül az, amit a kánonviták (vagy kinyilatkoztatások) eredményeként elfogad valamiféle közmegegyezés. Az érték szempontok mellőzésével kialakult irodalmi (vagy más művészeti) protokoll-listák pozíciója a politikai-közéleti kanonizációból fakad, de azt a hatalmi viszonyok és az uralkodó emlékezetpolitika határozza meg, szoros összefüggésben azzal, hogy a felszínen kánonvitának látszó eszmecsere gyakorta hatalmi harc, amelynek során az irodalmi érték csak segédfogalom.

Ha fölidézzük Szegedy-Maszák Mihálynak a kánon alakulásával kapcsolatosan az oktatás szempontját hangsúlyozó megjegyzését, már helyben vagyunk: az oktatás, azaz a felnövekvő nemzedékek gondolkodása fölötti ura-

lom kérdése tisztán hatalmi harc. Ebben a politikai szereplőkkel (politikai és gazdasági szereplőkkel, államilag fenntartott intézmények vezetőivel és más döntéshozókkal) együtt vesz részt a szakma (beleértve az írókat is). Az eredményt az olvasók véleménye csak csekély mértékben befolyásolja.

Ennek a soktényezős társasjátéknak az eredménye jelenik aztán meg tantervekben, tankönyvekben, kitüntetési listákon. Láthattuk: ezek a XX. század elejétől kezdődően rendre nem estek egybe az érintettek körének többnyire íratlan erőrendjével, de azok ítéletei sokszor nem is olyan hosszabb távon érvényesülhettek: az organikus kánonváltozásokban az értékek meg szoktak maradni.

Hogy ismét egy százados példát idézzek: a 20-as évek elején Pintér Jenő több verzióban is elkészült magyar irodalomtörténetével szemben többszörösen megfogalmazódott az a kifogás (persze elsősorban Szabó Dezső tollán), hogy a szerző elvtelensége és szervilizmusa okán számos olyan, írói ambíciókat dédelgető közszereplő is irodalmi tényezőként jelent meg benne, akiknek művei ezt a legcsekélyebb mértékben sem indokolták. Ezekről a következő kánon vita és szívfájdalom nélkül szabadult meg.

VI.

Egy nagy lépéssel tovább közeledve napjainkhoz: a pártállam reprezentatív kiadványába, az elsősorban hatrészes, majd további kötetekkel bővült akadémiai irodalomtörténetbe ideológiai és politikai okokból kerültek be olyan fejezetek és összefoglalások, amelyek többedük vonalba sorolható vagy abszolút jelentéktelen alkotók életművét taglalták. Olyanokét, akiknek a neve legföljebb összefoglaló névsorokban való említést érdemelt volna. Mások, igen jelentős teljesítmények viszont kis terjedelemben, mintegy mellékesen kaptak említést – igazolván, hogy a kánonok gyakorta nem annyira a művészi-irodalmi értéket mutatják, mint inkább egy adott hatalom és ideológia természetéről árulkodnak. Amivel szemben az említett munka születésének idején is többet mondott az irodalmi közvélemény ítélete, tehát az alternatív kánon. Ez azonban nem jelent meg hasonló, reprezentatív formában, inkább csak szétszórt megjegyzésekből, emlékezésekből, levelekből, kapcsolati hálókból rekonstruálható. (Igen hasznos volna, ha erre sor is kerülne: ebből a szempontból nagyon fontos az MMA közelmúltban megjelent lezikona.)

Ha a két háború közötti és a pártállami kánonpolitikát összevetjük, akkor nyilvánvalók különbségeik, de egy

⁸ ARANY János levele Eötvös Józsefnek (1867. június 11.) = ARANY János leveleskönyve. Szerk. SÁFRÁN Györgyi, Bp. Gondolat, 1982, 592.

valamiben mégis megegyeznek: abban, hogy a hivatalos kánon igen messze állt az irodalomnak a maga körében kialakított kánonjától (annak ellenére, hogy az is folyamatos viták tárgya volt). Vagyis a párhuzamos kánonok léteinek tényét illetően ugyan hasonlíthat egymásra egy plurális rendszer és egy diktatúra abban, hogy a „hivatalos” kánon és a szellemi életben formálódó alternatív kánonok lényegesen különböznek. Abban viszont radikálisan eltérnek, hogy miként alakulnak ki ezek a kánonok, és főként hogy mire használják őket. A pártállam számára az alternatív kánon többnyire protokolláris feketelistát jelentett, amelyre fölkerülni veszedelmesebb volt, mint lemaradni róla. (Lásd például Márai és Hamvas megítélésének alakulását.)

Eközben nem szabad megfeledkezni arról, hogy bár a kánon első pillantásra nevek és művek listája, de kimondva-kimondatlanul az azokba épült értékekhez, tartalmakhoz való viszonyt, a kánon kialakításának szempontjait is tartalmazza. Így az egyes névsorok átfedései ellenére is lehetnek alapvető értékkülönbségek a kánonok között.

Hogy ez mit jelent, arra a pártállami kánonpolitika kínálja a legszélsőségesebb példákat, Mikszáth Kálmánét, Móricz Zsigmondét. De idézzük inkább ismét Ady meg-

ítélésének példáját. Egykor főként szabadkőműves-liberális politikai nézetei és költői újszerűsége okán nem fért a hivatalos kánonba. Eközben a másik oldalon már életben meghatározó szerepet, kánonképző jelentőséget tulajdonítottak neki, később a hatalom is kezdett megbékélni vele, hogy aztán felsőbb és belsőbb körökben is elfogadottá váljon költői nyelve és világlátása, magyarság- és istenkereső versei pedig a legnagyobb elismerést is kivívják.

Utóbbiak nem illeszkedtek az osztályharc elméletére és ideológiájára épülő marxista esztétika elképzelései közé, de kapóra jött a társadalmi forradalmár szerepének felmutathatósága. Ehhez az elváráshoz igazítva Ady-képét Király István a kétlelkű forradalmiságban találta meg azt a formulát, amely megfelelt a hatalomnak, de nem lehetetlenítette el a teljességre törekvő Ady-olvasatokat.

Aztán itt volt József Attila, akiből a kommunista kánonpolitika a marxista proletárköltő figuráját formálta meg. Eközben generációk olvasták másként. Volt, aki nemzeti költőt vagy műformáiban az irodalom „bartóki modelljének” megteremtőjét látta benne – miközben az akkoriban tiltott egzisztencializmus élménykörére rezonálva a „semmi ágának” költőjeként fogadta nemcsak irodalmi élményei közé, hanem életébe is. És tragikus sorsáért – nem kevés elfogultsággal – a kommunista pártot

Vas István és
Juhász Ferenc,
1983
© Fortepan,
adományozó:
Szalay Zoltán

okolta, hiszen a maga életében tapasztalhatta meg, mit jelent a személyiség jogát (és más jogokat) semmibe vevő kommunista gondolkodás és gyakorlat.

Így a rendszer igazolására kialakított József Attila-kultusz szembefordult kiagyalóival: József Attila versei meghatározó szerepet kaptak az érzelmi rendszerellenességben. Így lehetett a hivatalos és az ellenkánonban is főszereplő.

VII.

A pártállami kánonképzés diszkrét bájához tartozott, hogy már a művek születésébe és nyilvánosság elé jutásába is beavatkozott. Valaha a bármilyen előjelű kritikához nélkülözhetetlen volt a mű megjelenése, még a hatalom állásfoglalása is csak ezt követhette: a kánon a nyilvánosság előtt formálódott. A pártállamban azonban nem így volt: az első, sorsdöntő lépés a cenzúra engedélyének elnyerése volt. Erről a nyilvánosság elől elrejtett hivatalnokok döntöttek, bizonytalankodásuk esetén a döntés a párt-hierarchia csúcsán állók joga lett, némely esetben egyenesen Kádár János állásfoglalása döntött. Vagyis már ahhoz szükség volt a hatalom engedélyére, hogy egy alkotó egyáltalán bejelentkezze művével a majdani kánonba. Erre a korszakra sokan emlékezhetünk, de emlékképeink egyre inkább olyan szürreálisnak tetszenek, hogy lassanként magunk is kételkedünk valóságukban...

Az első fokú véleményalkotás joga és felelőssége a lektoroké volt, ők szakmai véleményt mondtak. Az irodalmi ügyekben legilletékesebb Szépirodalmi Kiadó olyan lektorokat foglalkoztatott, mint Belia György, Csatlós János, Domokos Mátyás, Juhász Ferenc, Kamondy László, Örkény István, Réz Ádám, Réz Pál, Vas István – hogy csak azok közül emlegessek néhányat, akik nincsenek már köztünk.

Domokos Mátyás így emlékszik helyzetükre: „Profik voltak, »aranycsapat«, akik nem kaptak szerelést, s nem léphettek pályára még mezítláb sem, mert mindenki tudta ugyan, mit ér a szavuk, hogy az igazi, hiteles esztétikai véleményt az ő kritikájuk tartalmazza, de hát vaskövetkezetességgel érvényesült e tekintetben is a létezett szocializmusban közös, internacionális lektorsors paradoxona, amelyet [...] Grendel Lajos úgy fejezett ki, hogy ezeknek a profiknak legfeljebb igazuk lehetett, hatalmuk, befolyásuk alig; dolguk az volt, hogy állást foglaljanak, de annak eldöntése, hogy helyesen vagy helytelenül foglaltak állást, már mások dolga.”⁹

Kiderül ebből, hogy a kánon urai (a kánon-kánok) fenntartották maguknak a döntés jogát, de valamennyire

mégis kíváncsiak voltak a szakmára. Ezért annak a hatalommal szemben megfogalmazott, informális vagy akár illegálisnak minősített véleményét ismerve döntöttek arról, hogy figyelembe vesznek-e belőle valamit.

Ezért nem volt egészen hiábavaló a lektorok máskülönben reménytelen igyekezete, ahogyan az olyan polémiák sem, mint amelyek a *Hét évszázad magyar versei* című antológia összeállítása okán bontakoztak ki. Hasonlóan fontosak voltak a mindenkori kitüntetési listákkal kapcsolatos, zárt körben elhangzott vélemények. Ezek ugyan még kivételesen sem kaphattak nyilvánosságot, de egyrészt a szakmán belül összeért a hatalmon belül és azon kívül gondolkodók köre (sőt még valamicske átfedés is volt köztük), másrészt azért voltak a besúgók, hogy az illetékeseknek szabad sajtó nélkül is legyen valami fogalmuk a köz vélekedéséről... És a hatalom előbb-utóbb elfogadta a szakmai véleményeket. Olyan tempóban, ahogyan erodálódott...

VIII.

Ezzel az örökséggel indult az új demokrácia. Az előzmények alapján vajmi kevésbé meglepő, hogy a kialakult, valaha szellemi Bejrútnak nevezett, majd a kultúrharccal kibontakozása után a „hideg polgárháború” állapotába jutott világban nem magáról a kánonról, azaz hagyományról és értékrendről beszélünk, hanem a kanonizációról.

Aminek eredményeként van valami, ami kánonnak látszik és kánonként használatos.

És ami nemcsak tárgya a vitáknak, hanem kerete is, és sohasem egynemű. A vezérszólam mellett – ahogyan a zenei kánonban – vannak alárendelt szólamok is. De ami éppen megszólal, nincs győztes és végleges pozícióban. De úgy látszik, hogy nagyjából egy évszázad elteltével már meglehetősen állandósul a kánonban meghatározók köre, ennyi idő kell ahhoz, hogy kialakuljon valamiféle közmegegyezés. Először a már említett XIX. századi példákat idézem: Vörösmarty, Petőfi, Arany helye kétségbevonhatatlan, ahogyan Ady és Babits is évtizedek óta, pedig voltak időszakok, amikor irodalmi B-listára kerültek. De lehetett az aktuális kánon kedvezményezettje valaha Pekár Gyula, később Gergely Sándor, Illés Béla, Hidas Antal vagy a képzőművészetben Ék Sándor és Csáki-Maronyák József, az ő nagyságukat deklaráló hatalmi rendszer bukásával a helyükre kerültek.

Vagyis, kedves kultúrharcos barátaim, vegyük tudomásul a Prédikátor tanítását: az idő az úr mindenkiben – az idő rostál, nem a kritikus.

Azaz a kánont nem csinálni kell, hanem fölismerni.

⁹ DOMOKOS Mátyás: *Leletmentés. Könyvek sorsa a „nem létező” cenzúra korában, 1948–1989*. Bp., Osiris, 1996, 7.